

Георгієвський Ю. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник Головного управління юстиції у Харківській області

БАЛАНС ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК НАЙВАЖЛИВІШИЙ ПРИНЦИП УПРАВЛІННЯ (КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

THE BALANCE OF EXECUTIVE, LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES AUTHORITIES AS THE MOST IMPORTANT MANAGEMENT PRINCIPLE (CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECT)

У статті аналізуються поняття та особливості балансу повноважень органів виконавчої влади та місцевого самоврядування як найважливішого принципу управління. Досліджуються особливості конституційно-правового аспекту балансу повноважень органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, та формулюються пропозиції для вдосконалення конституційного законодавства України.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, органи виконавчої влади, функції органів місцевого самоврядування, повноваження органів виконавчої влади, повноваження органів місцевого самоврядування, децентралізація.

В статье анализируются понятие и особенности баланса полномочий органов исполнительной власти и местного самоуправления как важнейшего принципа управления. Исследуются особенности конституционно-правового аспекта баланса полномочий органов исполнительной власти и местного самоуправления, и формулируются предложения по совершенствованию конституционного законодательства Украины.

Ключевые слова: органы местного самоуправления, органы исполнительной власти, функции органов местного самоуправления, полномочия органов исполнительной власти, полномочия органов местного самоуправления, децентрализация.

The article analyzes the concept and features of the balance of powers of the executive authorities and local government as an important management principle. The features of the constitutional and legal aspects of the balance of powers of the executive and local authorities and formulates proposals for improvement of the constitutional law of Ukraine.

Key words: local authorities, executive agencies, functions of local government, powers of the executive, powers of local government decentralization.

На сучасному етапі конституційного процесу в Україні важливим є пошук концептуальних, проектно-правових механізмів та інструментів трансформації публічної, зокрема територіальної, влади з використанням європейського досвіду. При цьому важливо вирішити ті питання, які не дали змогу здійснювати дієве врядування на місцевому і регіональному рівнях організації публічної влади. Ці питання, як справедливо зазначає М.О. Пухтинський, сформульовані практикою реалізації Конституції, законодавчих актів у сфері місцевого і регіонального розвитку, доктринальними дослідженнями стосовно проведення муніципальної, адміністративної реформ, реформи адміністративно-територіального устрою України, негативними результатами впровадження Європейської хартії місцевого самоврядування [1, с. 415].

Компетенція органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування по-різному регулюється в країнах з різною правовою системою та системою місцевого самоврядування та місцевого управління. В одних країнах вони більш-менш детально закріплюються конституційно, в інших – про це в Конституціях може лаконічно вказуватися або навіть замовчуватися, але достатньо детально може бути сказано в спеціальному законі про місце управління або самоврядування та іншому спеціальному законодавстві чи правовому акті.

У спеціальній літературі розгляд проблем повноважень органів виконавчої влади та місцевого самоврядування в Україні тією чи іншою мірою здійснювався у працях представників вітчизняних наук адміністративного і конституційного права, наук з державного управління, перш за все у працях Ю.П. Битяка, В.К. Колпакова, А.Р. Крусян, А.О. Селіванова, О.Ф. Фрицького, В.М. Шаповала.

Водночас наявні дослідження, присвячені окремим аспектам проблеми, що розглядається, що є причиною виникнення необхідності у комплексному системному дослідженні конституційно-правових проблем повноважень органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Аналіз досліджуваної проблематики актуалізується необхідністю вдосконалення теорії та практики сучасного державотворення, викликаного трансформаціями у політичній системі суспільства, проведенням адміністративно-територіальних, регіональних реформ, впровадженням конструктивного соціального партнерства між територіями. Визначення шляхів розбудови системи місцевого самоврядування потребує глибокого переосмислення муніципальної політики, її концептуальних засад, окреслених Конституцією України та Європейською хартією місцевого самоврядування. Це вимагає ґрунтовного аналізу формування, взаємодії та функціонування органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Метою статті є проведення конституційно-правового аналізу поняття та особливостей балансу повноважень органів виконавчої влади та місцевого самоврядування як найважливішого принципу управління.

Управління місцевими справами в країнах сучасного світу здійснюється переважно представницькими та виконавчими органами, які утворюються в окремих адміністративно-територіальних одиницях. У своїй сукупності ці органи складають систему місцевого (муніципального) управління (в конституційному законодавстві країн Східної Європи переважає термін «місцеве самоврядування»). Ця система є частиною єдиного механізму публічної влади, її децентралізованим та організаційно відокремленим елементом, який виступає в ролі адміністративної організації з надання послуг населенню відповідно до загальнонаціональних стандартів та загального політичного курсу центрального уряду. В сучасній державі відбувається об'єктивне зрощування місцевих справ із загальнодержавними, що багато в чому перетворює місцеве управління на різновид виконавчої діяльності, яка здійснюється в рамках єдиної державної політики, а його органи – на своєрідних агентів держави [2, с. 3].

З урахуванням необхідності збереження автономії місцевих влад в демократичних країнах, як правило, встановлюються певні рамки впливу законодавця на місцеве управління. Як приклад можна назвати ряд керівних принципів, які випливають із практики Конституційної ради Франції. Останній, зокрема, вимагає поваги компетенції місцевої влади (відповідно до французького законодавства територіальних колективів). Закон може запроваджувати заборони (наприклад, у сфері економічної діяльності), лише передбачаючи чіткі об'єкти подібних заборон, і тільки якщо вони не суперечать власній компетенції територіальних колективів.

Крім цього, повинні бути гарантовані фінансові повноваження місцевої влади. Законодавець, зокрема, може скасувати те чи інше джерело податку територіальних колективів, але при цьому він не має права відчутно змінювати бюджетний баланс територіального колективу.

В основі визначення територіальної основи місцевого самоврядування лежить адміністративно-територіальна складова. Багатогранний характер територіальної організації державної влади зумовив появу величезної кількості підходів до її розуміння, що призводить до затримки формування єдиних підходів до вирішення актуальних проблем у цій сфері, негативно позначається на підготовці проектів нормативно-правових актів, покликаних регулювати сферу адміністративно-територіального устрою. В результаті проблеми тривалий час не вирішуються [3, с. 3].

Для модернізації системи організації публічної влади необхідно оптимізувати адміністративно-територіальний устрій шляхом створення умов для впорядкування територіальної організації публічної влади. Для цього потрібно законодавчо врегулювати

вирішення питань в сфері адміністративно-територіального устрою, здійснити перерозподіл повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на основні принципи субсидіарності та забезпечити повноту та винятковість повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з питань місцевого значення для кожного рівня адміністративно-територіальних одиниць.

Розподіл компетенції між органами влади різних рівнів, на думку більшості дослідників, є центральною проблемою держав з федеративним устроєм. Левова частка взаємовідносин між органами влади різних рівнів в більшості федеративних держав пов'язана саме з розмежуванням повноважень. Це складна проблема, єдиного вирішення якої немає та бути не може, оскільки різноманітні історичні, політичні, соціальні, економічні та інші умови життя в різних країнах породжують різноманітні моделі.

В науковій літературі обгрунтовано досить багато різних підходів до класифікації моделей розподілу повноважень у рамках федерації, побудованих на різних критеріях (наявність (або відсутність) сфери спільного відання, кількість суб'єктів володіння компетенцією, конституційне закріплення переліку предметів відання і повноважень за тим чи іншим суб'єктом правовідносин, кількість суб'єктів належності повноважень і факт наявності сфери спільного відання тощо). Очевидно, що це залежить від обгрунтованого вибору способів визначення компетенції. Цей вибір не повинен бути довільним і повністю детермінованим на розсуд. У зв'язку з цим необхідно дотримуватись принципів встановлення компетенції. Застосовується кілька способів регулювання компетенції: загальна характеристика об'єктів впливу (для законодавчого органу); закритий перелік повноважень (для судів); напівзакритий перелік, коли він доповнюється формулою інших повноважень; свого роду приховані повноваження, повноваження, що презюмуються і відображають право вищих органів прийняти до свого відання будь-яке питання; змішані.

Розмежування компетенції конституційно оформлюється різними способами, зумовленими як реальними відносинами, так і традиціями, що склалися в цій сфері публічно-правових відносин конкретної держави. У вітчизняній правовій літературі існують різні класифікації способів розмежування компетенції у федераціях, серед яких слід назвати такі, як класифікація, що передбачає два способи розмежування компетенції: дуалістичний і кооперативний, який, у свою чергу, ділиться на підвиди; критерієм тут є наявність сфери спільного відання [4, с. 183]; класифікація, що передбачає три способи розмежування: дуалістичний (1), спосіб двох виняткових сфер компетенції (2), а також тричленний спосіб (3), критерієм виділення яких є, мабуть, кількість суб'єктів володіння компетенцією [5, с. 100]; класифікація, що передбачає п'ять способів розмежування компетенції, заснована як на кількості суб'єктів повноважень, так і на факті наявності сфери спільного відання.

На підставі аналізу законодавства багато проблем в цій сфері детально регулюються в хартіях (статутах) громад та регіонів [7, с. 506]. Статут (хартія) територіальних громад – це документ, що є за своєю суттю «локальною конституцією» [8, с. 5]. Хартії створюються з урахуванням норм національного законодавства і не можуть йому суперечити, в них закріплюється (при можливості вибору) організаційно-правова форма місцевого самоврядування. Крім того, в них конкретизуються ті питання організації місцевого самоврядування, регулювання яких законодавство відносить до відання місцевих рад. Як правило, це порядок організації та проведення загальних зборів членів територіальних громад, виявлення та обліку місцевих ініціатив, залучення населення до взаємодії з органами місцевого самоврядування тощо.

Нормативні способи та моделі встановлення компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування залежать від моделі місцевого управління. Так, в країнах англосаксонського права одними із джерел повноважень місцевих органів є судові прецеденти, які значною мірою регулюють та конкретизують компетенцію місцевого управління, яка встановлюється актами парламенту. Тут був утверджений принцип «позитивного» регулювання діяльності місцевих органів, в рамках якого обсяг повноважень останніх встановлюється шляхом детального перерахування їх прав та обов'язків. Місцева влада традиційно має право здійснювати лише ті дії, які безпосередньо передбачені законом. В протилежному випадку такі дії могли бути визнані вчиненими із перевищенням повноважень, тобто протизаконними (принцип *ultra vires*).

У США принцип відображений в так званому правилі Діллона (сформульований в 1868 р. верховним суддею штату Айова Дж. Діллоном), відповідно до якого «будь-який справедливий, розумний, суттєвий сумнів в наявності того чи іншого повноваження трактується судами проти муніципальних корпорацій, і спірні положення заперечуються» [9, с. 158]. Жорсткій позиції Дж. Діллона в американському праві протистояла позиція іншого відомого юриста – судді зі штату Мічіган Т.М. Кулі, який вважав, що право на місцеве самоврядування є абсолютним правом, яке повинно бути визнане штатами та служити запобіжником в їх діяльності. Т.М. Кулі підкреслював, що суверенітет належить народу та делегується ним різним політичним інститутам. Оскільки повноваження органів місцевого самоврядування місцевих співтовариств делеговані населенням, вони не менш важливі, ніж закріплені на конституційному рівні повноваження інститутів суб'єктів федерації. Доктрина Т.М. Кулі отримала формальне визнання лише в деяких штатах, однак американські вчені вважають, що вона точно відображає сучасні реалії.

Також слід підкреслити, що в політичній системі країн англосаксонського права при аналізі місцевих органів робиться акцент на те, що вони є складовою частиною єдиного механізму публічної адміністра-

ції. Використання в законодавстві терміна «місцеве управління» вказує лише на один із критеріїв відмежування місцевих органів від інших органів публічної влади – їх локальний характер [2, с. 7].

В більшості країн світу (континентальна Європа, франкомовна Африка тощо) отримала поширення континентальна (французька) модель місцевого управління, яка базується на поєднанні місцевих представницьких та виконавчих органів, з однієї сторони, та призначуваних з центра представників державної адміністрації на місцях, з іншої сторони. Останні здійснюють нагляд за діяльністю місцевих органів, а також виконують функції загальнодержавного характеру (забезпечення здійснення на місцевому рівні повноважень центральних державних органів, інформування уряду про стан справ на місцях, координація діяльності територіальних підрозділів міністерств).

В законодавстві країн континентального права переважає принцип «негативного» регулювання повноважень місцевої влади, відповідно до якого остання має право здійснювати такі дії, які прямо не заборонені законом і не закріплені за якими-небудь іншими органами. Це підтверджує аналіз норм конституцій, зокрема відповідно до п. 2 ст. 104 Конституції Чехії 1992 р. представницькі органи громад «приймають рішення з питань самоврядування, оскільки вони законом не віднесені до відання вищої територіальної самоврядної одиниці» [10], аналогічний підхід міститься в п. 2. ст. 28 Основного Закону ФРН.

Різниця між двома моделями не має принципового характеру, оскільки вони базуються на подібних принципах, зокрема на принципі субсидіарності, який утвердився в європейській соціальній філософії ще в Середньовіччя, хоча до активної його реалізації перейшли лише у другій половині ХХ ст. Вважається, що ідею субсидіарності в її сучасному трактуванні сформулював Папа Пій XI в своїй енцикліці “*Quadragesimo Anno*” (1931 р.): «Повинен залишатися непорушним такий принцип соціальної мудрості: як не дозволено з метою передачі суспільству вилучати у окремих осіб те, що останні можуть виконати власними силами і засобами, так однаково не можна передавати більш високій (за рангом) організації те, що може бути зроблено меншими і найбільш слабкими суспільствами. Порушення цього правила завдало б шкоди суспільству, <...> тому що єдиною метою будь-якого втручання в суспільні справи є підтримуюча допомога членів соціального організму, а не їх руйнування та поглинання».

Термін «субсидіарність» походить від лат. “*subsidium ferre*” (надавати допомогу») й означає певну систему взаємовідносин держави і громадян. У межах цієї системи держава має надавати своїм громадянам різного роду допомогу для того, щоб вони могли самостійно вирішувати свої проблеми на основі самоорганізації та самоконтролю. При цьому особлива увага приділяється природним правам людини – все, що громадянин може зробити власноруч, самостійно чи з власної ініціативи, є його невідчужуваним правом.

Відповідно, державні структури не мають перешкоджати місцевим співтовариствам в їхніх діях, які можуть бути ефективними. Отже, будь-яка успішна громадська діяльність може вважатися субсидіарною, що зобов'язує державу звести до мінімуму втручання у справи окремих громадян та місцевих співтовариств.

Сутність принципу субсидіарності яскраво демонструє одне з положень Конституції США: «Повноваження, не делеговані Конституцією Сполученим Штатам і не заборонені згідно з нею штатами, відповідно, є закріпленими за штатами або за народом». Так само Основний Закон ФРН наділяє всіма повноваженнями землі (території), за винятком тих, які зазначені окремо [12, с. 31].

Практичне втілення цей принцип отримав в другій половині XX ст. в ряді міжнародних актів, які стосувалися розподілу відповідальності між різними рівнями влади, в тому числі й в Європейській хартії місцевого самоврядування [7, с. 246]. Ця ідея активно використовується при побудові системи відносин між державою і місцевим самоврядуванням та при розмежуванні повноважень між державою і суспільством.

Відповідно до цього принципу здійснення публічно-владних повноважень повинно покладатися на органи влади, найбільш наближені до громадян, і в компетенцію вищестоящих органів повинні передаватися ті питання, які не можуть бути більш ефективно вирішені на нижчестоящому рівні.

Принцип субсидіарності в наш час може закріплюватися на конституційному рівні, про що свідчить конституційна реформа 2001 р. в Італії, яка включила вказаний принцип в ст. 118 Конституції 1947 р. Але принцип субсидіарності в цій статті був збалансований принципом пропорційності (адекватності), згідно з яким «децентралізація функцій повинна мати місце тоді, коли місцева влада доводить свою здатність реалізувати свої повноваження належним чином» [12, с. 130].

Від названих вище моделей суттєво відрізнялася так звана радянська модель, яка була характерна для Радянського Союзу та інших країн «світової системи соціалізму», а також для окремих країн, що розвивалися та орієнтувалися на соціалістичну перспективу. Нині вона є надбанням історії або зберігається в тій чи іншій формі лише в країнах, які продовжують себе вважати соціалістичними (Китай, Куба, Північна Корея, В'єтнам).

Модель публічної адміністрації в Україні має корені з радянської. В суспільному житті країни у 80-р. XX ст. почалися пошуки реорганізації державного управління у зв'язку з розпочатою кризою. Правовою основою перетворень став Закон СРСР від 9 квітня 1990 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон СРСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР», відповідно до якого місцеве (територіальне) самоврядування в СРСР – це «самоорганізація громадян для вирішення безпосередньо або через обрані ними органи всіх питань місцевого значення, виходячи з інтересів населення та особливостей адміністративно-тери-

торіальних одиниць, на основі законів і відповідної матеріальної та фінансової бази».

Законом УРСР «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» [13] від 19 червня 1991 р. № 1213а-ХІІ були внесені зміни, і ст. ст. 125, 126, 128, 130 були викладені в новій редакції, а ст. 129 – виключена.

Розділ VI «Місцеві органи державної влади і управління в Україні» складався з двох глав: гл. 14 «Місцеві Ради народних депутатів» та гл. 15 «Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів». Незважаючи на те, що у ст. 125 Конституції УРСР було сказано, що місцеві Ради народних депутатів у межах своєї компетенції вирішують усі питання місцевого значення, ст. 124 залишилася без змін, і Ради визнавалися органами державної влади.

Наступним етапом стало прийняття Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України [14] від 8 червня 1995 р. № 1к/95-ВР, в якому в розд. VII «Місцеві органи державної виконавчої влади і місцевого самоврядування в Україні» була розмежована компетенція місцевих органів державної виконавчої влади і органів місцевого самоврядування. Стаття 46 Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р. № 1к/95-ВР встановила: «У здійсненні своїх повноважень органи місцевої державної влади підпорядковані вищим органам державної виконавчої влади. Правовий статус та обсяг повноважень обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій визначається цим Законом та Положенням, яке затверджується Президентом України. Президент України може делегувати державній адміністрації повноваження щодо управління розташованим на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці майном, що перебуває в загальнодержавній власності».

Стаття 49 Конституційного договору визначала компетенцію органів місцевого самоврядування, до якої відносилися, зокрема, розробка, затвердження і виконання бюджетів відповідних адміністративно-територіальних одиниць згідно з чинним законодавством; встановлення передбачених законом місцевих податків і зборів; розпорядження комунальною власністю; організація та проведення місцевих референдумів; сприяння додержанню Конституції та законів України, указів і розпоряджень Президента України, постанов і розпоряджень Уряду України; здійснення інших повноважень, встановлених чинним законодавством. Органи місцевого самоврядування з урахуванням місцевих умов і особливостей можуть за взаємною угодою перерозподіляти між собою на підставі договорів окремі самоврядні повноваження.

Наступним етапом було прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. [15], в якій місцеве само-

врядування було проголошено засадою конституційного ладу (ст. 7), йому був присвячений розд. XI «Місцеве самоврядування».

Головний недолік законодавства України в сфері місцевого самоврядування має концептуальний характер. У вітчизняному праві до місцевих органів традиційно належали представницькі та виконавчі органи областей, місцеве самоврядування було виведене за межі державного механізму, була розірвана виконавча вертикаль, відбувалось обожнення державної та недержавної сфер місцевого самоврядування.

В основу конституційно-правового регулювання місцевого самоврядування в Україні був покладений застарілий підхід до місцевого самоврядування (базувався переважно на концепції ліберально-демократичної держави ХІХ ст.) як до феномена, який протистоїть державному управлінню, що визначило наперед низьку ефективність всієї системи управління на місцях. Закладений в українському праві підхід до місцевого самоврядування як до певної публічної та в той же час недержавної влади, з одного боку, сприяв перетворенню органів місцевого самоврядування у фактично безвладні інститути, а з іншого – послаблював контрольні повноваження вищестоящих влад по відношенню до місцевого самоврядування.

Виходячи з вищевикладеного, можемо сказати, що в Україні при нормуванні компетенції органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування використовуються такі способи встановлення компетенції: шляхом встановлення переліку повноважень органів державної влади в сфері місцевого самоврядування, шляхом визначення предметів відання місцевого самоврядування та закріплення можливості наділення органів місцевого самоврядування окремими державними повноваженнями.

При цьому слід зазначити, що коло питань місцевого значення досить широке, однак при їх регулюванні слід уникати копіювання державних норм та наповнити власними нормами. Це забезпечить реалізацію конституційних норм та їх ефективність, оскільки своєрідність компетенції органів місцевого самоврядування повинна визначатися особливостями цього демократичного інституту. Головним критерієм при нормативному закріпленні компетенції повинні бути інтереси громади у вирішенні цих питань. Тому при виборі оптимальної моделі взаємовідносин органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування головною ціннісною основою, яка визначає зміст та форми таких взаємовідносин, повинен бути пріоритет прав і свобод людини і громадянина. Також слід звернути увагу на те, що провести чітку межу між питаннями місцевого значення та державними повноваженнями досить складно, оскільки завжди буде залишатись сфера певних справ, в рамках яких повинні взаємодіяти органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. На нашу думку, в процесі реформування Конституції України слід зазначити, що розмежування повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування визначається в законах України. У зв'язку з цим, з урахуванням принципу конституційно-правової економії необхідно виключити можливість делегування повноважень рад місцевим адміністраціям та їх підзвітність і підконтрольність радам, а основи компетенції повинні визначатися нормами Конституції України, функції, повноваження, розмежування повноважень між органами виконавчої влади та місцевого самоврядування – спеціальним законом, а особливі форми організації та діяльності – статутами територіальних громад.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Проблеми теорії конституційного права України / за ред. Ю.С. Шемшученко. – К. : Парламентське вид-во, 2013. – 616 с.
2. Черкасов А.И. Местное управление в конституционном механизме стран современного мира / А.И. Черкасов. – М. : Юрилитинформ, 2014. – 192 с.
3. Правові засади оптимізації адміністративно-територіального устрою України : [моногр.] / [І.О. Кресіна (кер. авт. кол.) та ін.] ; ред. І.О. Кресіна. – К. : Логос, 2013. – 296 с.
4. Умнова И.А. Конституционные основы современного российского федерализма / И.А. Умнова. – М. : Дело, 1998. – 320 с.
5. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран / А.А. Мишин. – М. : Белье альвы, 1996. – 400 с.
6. Чиркин В.Е. Современный федерализм: сравнительный анализ / В.Е. Чиркин. – М. : ИНИОН РАН, 1995. – 72 с.
7. Енгибарян Р.В. Сравнительное конституционное право : [учеб. пособ.] / Р.В. Енгибарян. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2007. – 543 с.
8. Орловский А.С. Опыт города Одессы по разработке устава территориальной громады / А.С. Орловский. – О. : Хоббит, 2003. – 48 с.
9. Dillon J. Commentaries on the Law Municipal Corporations/ J. Dillon. – Boston, 1911. – 158 p.
10. Конституция Чешской Республики от 16 декабря 1992 г. // Веб-сайт “Czech Legislation” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.czechlegislation.com/ru/1-1993-sb>.
11. Савіовський М.Ю. Принцип субсидіарності в історії європейської політико-правової думки / М. Ю. Савіовський // Трипільська цивілізація. – 2012. – № 8 (11). – С. 31–36.
12. Changing Government Relations in Europe From Localism to Intergovernmentalism / ed. M.J. Goldsmith, E.C. Page. – L., 2010. – 180 p.
13. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон Української РСР від 19 червня 1991 р. № 1213а-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1213%D0%B0-12>.
14. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р. № 1к/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133.
15. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 (із змінами).